

UOT 82.02

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.2.175>

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ-REALİST UŞAQ ƏDƏBİYYATININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA (C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir yaradıcılığı əsasında)

ON CERTAIN ISSUES OF AZERBAIJANI CRITICAL-REALIST CHILDREN'S LITERATURE (based on the works of J.Mammadguluzadeh and M.A.Sabir)

Ramiz QASIMOV*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan tənqidi realist uşaq ədəbiyyatı və onun ideya-estetik məsələlərindən bəhs olunur. Milli tənqidi realizmin iki görkəmli nümayəndəsi olan Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığından uşaq ədəbiyyatı nümunələri əsasında Azərbaycan tənqidi realist uşaq ədəbiyyatının təhlil edilərək onun ideya-estetik, mövzu və problemləri, qəhrəman və əxlaqi məsələlərinin elmi və təcrübi əhəmiyyətinin ortaya çıxarılması tədqiqatın aktuallığını şərtləndirir. Tədqiqatda məqsəd uşaq ədəbiyyatının məzmununa daxil olan tənqidi realist ədəbiyyat nümunələrinin ideya və problem baxımından elmi və metodoloji olaraq araşdırılması, konkret məsələlərinin ortaya qoyulmasıdır. Tədqiqat prosesində təsviretmə, tənqidi, müqayisəli, analiz və sintez kimi metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı bu nəticələrə gəlinmişdir ki: 1. Azərbaycan tənqidi realist uşaq ədəbiyyatının banisi və başçısı Cəlil Məmmədquluzadədir və onun “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti, “Buz”, “Poçt qutusu”, “İki alma”, “Saqqallı uşaq” və başqa əsərləri tənqidi realist uşaq ədəbiyyatının sanballı nümunələrindən hesab edilir. Bu əsərlərdə uşaqların gələcək qayğıları və şəxsiyyətin hazırlığından söhbət açılır. Böyük ədib dünyanın yeni inkişaf dönməsində təqdim etdiyi obrazlarında çatışmayan zəruri sosial və əxlaqi keyfiyyətləri tənqid edir, müasir şəxsiyyət üçün vacib və zəruri xüsusiyyətlərə malik olmağın əhəmiyyətini göstərir; 2. M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz”, “Yaz”, “Məktəb şərqisi” kimi şeirləri, “Molla Nəsrəddinin yorganı”, “Molla Nəsrəddin və oğru” və s. kimi mənzumələri də uşaq ədəbiyyatının gözəl örnəklərindən olmaqla bu əsərlərdə uşaqların tale və qayğılarından bəhs olunur, ictimai nöqsanlar tənqid edilir, məktəb və təhsilə çağırış olunur; 3. Bu əsərlərin heç də hamısında uşaq obrazları yaradılmamışdır. Bunun səbəbi odur ki, Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatında həm də sosial və psixoloji yaş etibarilə uşaq qalan böyük yaşlı adamlardan, onların taleyi, qayğıları və vacib sosial keyfiyyətlərindən bəhs edilmişdir; 4. Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatında sosial təhlil üslubu ilə uşaqların uşaq qalan böyükklərin savadlanması, müasir inkişafa uyğun vacib sosial-mənəvi xüsusiyyətlərə, dünyagörüşünə malik olması zərurəti göstərilmişdir. Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti ondadır ki, tədqiqatın nəticələri ədəbiyyat tarixinin orta və ali təhsil pillələrində tədrisi zamanı istifadəyə yararlıdır.

Açar sözlər: *uşaq ədəbiyyatı, tənqidi realizm, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir.*

ABSTRACT

The article examines Azerbaijani critical-realist children's literature and its ideological and aesthetic issues. The relevance of the study lies in the analysis of Azerbaijani critical-realist children's literature through examples from the works of two prominent representatives of national critical realism, Jalil Mammadguluzadeh and Mirza Alakbar Sabir, with the aim of revealing its ideological and aesthetic characteristics, themes, problems, heroes, moral issues, and their scholarly and practical significance. The purpose of the research is to investigate, from scientific and methodological perspectives, the ideas and problems reflected in critical-realist literary works included in children's literature and to identify their specific features. Descriptive, critical, comparative, analytical, and synthetic methods were employed in the course of the study. The research yielded the following conclusions: 1) Jalil Mammadguluzadeh is the founder and leading representative of Azerbaijani critical-realist children's literature, and such works as *The Stories of Danabash Village*, *Ice*, *The Mailbox*, *Two Apples*, *The Bearded Child*, and others are regarded as significant examples of this literary trend. These works address children's future concerns and the formation of personality. Through his characters, the great writer criticizes the lack of essential social and moral qualities and demonstrates the importance of possessing characteristics neces-

*AMEA Naxçıvan Bölməsi, e-mail: ramizqasimli44@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9905-4348

sary for a modern individual; 2) M.A.Sabir's poems such as *The Child and the Ice*, *Spring*, and *School Song*, as well as verse narratives including *Molla Nasreddin's Quilt* and *Molla Nasreddin and the Thief*, represent valuable examples of children's literature in which children's destinies and concerns are depicted, social shortcomings are criticized, and the importance of school and education is emphasized; 3) Not all of these works contain child characters. This is because Azerbaijani critical-realist literature also focuses on adults who remain childlike in terms of social and psychological maturity, addressing their destinies, concerns, and essential social qualities; 4) Through the method of social analysis, Azerbaijani critical-realist literature demonstrates the necessity of educating both children and childlike adults, fostering in them the social, moral, and intellectual qualities required for modern development. The theoretical and practical significance of the study lies in the fact that its findings can be utilized in teaching literary history at both secondary and higher educational levels.

Keywords: *children's literature, critical realism, J.Mammadguluzadeh, M.A.Sabir.*

GİRİŞ

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri orta ümumtəhsil məktəblərində və ali təhsil pilləsində tədris olunur. Tənqidi realizmin görkəmli nümayəndələri olan C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin bir sıra əsərləri uşaq ədəbiyyatı nümunələri olaraq tədris olunur. Tədqiqat üçün mövzunun seçilməsi səbəbi ondan irəli gəlir ki, nümunələrin seçilməsi zamanı yanlışlara verildiyi kimi, tədris prosesində izahlar və şərhlərdə də nəzəri və metodiki yanlışlıqlara yol verilir. Halbuki tədris üçün təqdim edilən nümunələrin hamısı uşaq ədəbiyyatı tələblərinə uyğun olmadığı kimi, bu nümunələrin ədəbi cərəyan, üslub, yaş psixologiyası və s. məsələlər baxımdan səhih təqdim edilmir. Bu baxımdan tədqiqatda qeyd edilən məsələlər elmi-nəzəri və metodiki cəhətdən araşdırılaraq dəqiqləşdirilmiş, aydın izahı verilmişdir. Bunun üçün tədqiqatda məqsəd Azərbaycan tənqidi realist uşaq ədəbiyyatının nəzəri-metodoloji məsələlərini aydınlaşdırmaq, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir yaradıcılığı əsasında konkret nümunələri müəyyənləşdirərək təhlil etmək, ideya, estetik, psixoloji, sosial və s. tərəflərini ortaya çıxarmaqdan ibarətdir. Tədqiqat zamanı analiz və sintez, təsviretmə, müqayisəli, tənqidi düşüncə və s. Metodlarından istifadə edilmişdir.

UŞAQ ƏDƏBİYYATININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Əxlaqi-mənəvi tərbiyə, həyat hadisələrini dərk və ideya-xarakter hazırlığı bədii ədəbiyyatın başlıca vəzifəsi, əsas məqsədidir. Bu üzdən ən qədim dövrlərdən uşaqları tərbiyə vasitəsi olaraq bədii ədəbiyyat kömək durmuşdur. Zəngin uşaq folkloru nümunələri məhz bu zəngin mirasın əzəmətli abidəsi olaraq diqqəti cəlb edir. Yazılı ədəbiyyatımızın qüdrətli nümayəndələri də uşaqlar üçün bədii nümunələr yaratmış, onların zövqünü oxşayan qiymətli nümunələr ortaya qoymuşlar. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-ədəbi mühitində əlamətdar bir yer tutan tənqidi realist sənətkarlar da öz yaradıcılıq ideallarına uyğun qiymətli bədii nümunələr ərsəyə gətirmiş, uşaq ədəbiyyatımızın zənginləşməsinə vəsilə olmuşlar. Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabirin qiymətli əsərləri bu gün də öz əhəmiyyəti ilə bədii sərvətimizin qızıl fondunu təşkil edir.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri: 1. uşaqlar üçün yazılması; 2. uşaqlara həsr olunması; 3. uşaqlara ibrətverici xüsusiyyət kəsb etməsi; 4. uşaqların arzu və istəklərini əks etdirməsi; 5. uşaqlar haqqında arzu və ideallar əks etdirməsi ilə səciyyələnmə, xarakterizə oluna bilər. Bu mənada, sırf uşaqlar üçün yaranan ədəbiyyatla bərabər uşaqları və uşaqlığı qəsd edən əsərləri də nəzərdən qaçırmamaq olmaz. “Yaxşı uşaq ədəbiyyatı nümunələrini böyüklər də maraqlı oxuduqları kimi, uşaqlar da öz növbələrində tez böyüməyə can atır” [Həbibbəyli, 2007: 3-4]. Həmçinin “uşaq ədəbiyyatı uşaqların yaş səviyyəsinə münasib bir üslubda” [Namazov, 1983: 5] yazılmaqla bərabər, “kiçikyaşlı məktəblilərə nisbətən ortayaxşı məktəblilərin oxuduğu bədii əsərlər öz məzmunu və mündəricəsi baxımından daha geniş məsələləri əhatə” [Namazov, 1983: 7] etdiyi artıq qeyd edilmişdir. Elmi ədəbiyyatlarda “uşaq deyilərkən əsasən dünyaca yenicə göz açan körpədən tutmuş, 16-17-yəşə qədər olan insan övladı

nəzərdə tutulur” [Xəlil, 2011, s. 9]. Bu mənada “ədəbiyyatımıza kiçik hekayəni və kiçik adamı ... gətirmiş” [Həbibbəyli, 2007: 639], “realist uşaq nəsrinin əsasını qoyan” [Xəlil, 2011: 92] C.Məmmədquluzadənin “Buz”, “Saqqallı uşaq”, “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” nəsr nümunələri, M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz”, “Yalançı çoban”, “Yaz günləri” və b. kimi şeirləri, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Molla Nəsrəddin və oğru” və b. çoxsaylı mənzumələri uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələri hesab edilə bilər.

TƏNQİDİ REALİST UŞAQ ƏDƏBİYYATI VƏ ELMİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bu əsərlərin səciyyələndirilməsi o şeyləri diqqət mərkəzinə gətirir ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu əsərlərin bir qisminə sırf uşaqlara aid ideya etik-estetik məsələlər öz əksini tapmış, bəzilərində isə uşaqların gələcəyi baxımından müəyyən problem və düşüncələr əks etdirilmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, tənqidi realist uşaq ədəbiyyatında da bu cərəyanın, metodun tələblərinə uyğun uşaqların sosial həyatı və statusu ilə bağlı təhlil aparılır, onların real, xoşagəlməz vəziyyəti tənqid edilir, həmçinin oxucularında köhnə dəyərlərə, stereotiplərə, həyat tərzinə qarşı oyanıq fikirlər yaranır, yenilikçiliyə, müasir inkişafa doğru çağırış və dəvətlər edilirdi. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin bütün əsərləri tənqidi realist metodla yazılsa da, Sabirin yaradıcılığında fərqli metod və yanaşmalar mövcud idi. Bu mənada M.Ə.Sabirin “Məktəb şagirdlərinə töhfə”, “Elmə təğrib”, “Məktəbə təğrib” və b. əsərlərini tənqidi realist uşaq ədəbiyyatı nümunəsi hesab etmək olmaz. Bu əsərlər sadəcə Sabirin olduğu üçün və uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələri sayıldığına görə təhlilə daxil edilir. Böyük ustadın “Yaz günləri”, “Uşaq və buz” və bu kimi bir qisim əsərləri isə sırf uşaqlar üçün yazılması və uşaqlarda elmə, məktəbə, dərslə, öyrənməyə motivasiya yaratması ilə əhəmiyyət qazanır. Amma bəzi əsərləri, o cümlədən “Yalançı çoban”, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Molla Nəsrəddin və oğru”, “Artıq alıb əskik satan tacir” kimi mənzumələri, “Oxutmuram əl çəkin”, “Dinmə uşaqdır uşağım”, “Bah, nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan” və s. əsərləri isə, fikrimizcə, tənqidi realist metodla yazılan, uşaqların taleyi, gələcək idealları kimi vacib mövzu və problemləri əhatə etməsi etibarilə uşaq ədəbiyyatının gözəl, sanballı nümunələri sırasına daxil olan nümunələridirlər. Ancaq bununla belə “Elmə təğrib”, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “İsgəndər və fəqir” və b. bu kimi əsərləri təkcə kiçikyaşlı uşaqlar üçün deyil, həmçinin böyükyaşlı adamlar və yaxud uşaqlığını qoruyanlar üçün də maraqlı olub, vacib sosial məsələləri özündə ehtiva edir. Xüsusilə satiralarında böyüklər üçün uşaqların taleyi ətrafında ciddi qayğılar və vəzifələr müəyyənləşdirir, təhsilə, elmə xor baxan köhnə düşüncəli, mövhumatçı valideynləri tənqid və təşhih edir. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri isə, bizim fikrimizcə, heç bir tərəddüd və şübhə yeri buraxmadan sadəcə uşaqlığını qoruyanlar üçün yazılmış əsərlər kimi səciyyələndirilə bilər. Bu əsərlərin çoxunda maraqlı uşaq obrazları yaradılsa da, uşaqların taleyi məsələsini apaçıq qabartsa da, ciddi sosial mahiyyəti ilə böyüklər üçün yazılmış, cavabdeh qüvvələr qarşısında vəzifələr müəyyənləşdirən əsərlər olaraq diqqətimizi cəlb edir. Bu mənada, adıgedən əsərlər haqqında bəhs edilərkən deyilməlidir ki, bu əsərlərdə: 1. Ciddi, aktual sosial problemlərin qoyulması; 2. İctimai-mənəvi geriliyi əks etdirən sosial yaş probleminin ehtiva edilməsi; 3. Uşaqları bu nöqsanlardan uzaq tutub inkişafa səslənilməsi başlıca olaraq yer almışdır. Konkret olaraq C.Məmmədquluzadənin əsərləri uşaq obrazları ilə zəngin olsa da, böyüklər üçün nəzərdə tutulan, lakin sosial yaş və uşaq qayğılarını aktuallaşdıran əsərlər olaraq diqqət mərkəzinə gəlir. “Realist uşaq nəsrinin əsasını qoyan Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələri böyüklər üçün yaranan nəsrin ifadə tərzindən, təhkiyə üsulundan tam azad olmasa da, bu əsərlərdə uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı cəmiyyəti düşündürən bir sıra problemlər öz əksini tapmışdır” [Xəlil, 2011: 92]. “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana, Xudayar bəy və b. kimi maraqlı obrazlarla bərabər Əhməd və Zibə kimi yaddaqalan uşaq surətləri də yer alıb. Onların faciəvi taleyi uşaqlardan daha çox böyükləri düşündürən, onların qarşısında vacib vəzifələr müəyyənləşdirən bir bədii vasitədir. Biz bu məqsədlə, bu amalla təqdim olunan uşaq obrazlarına C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin

məktəbi”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Ölülər”, “İki alma”, “Lal” və digər əsərlərində də rast gəlirik. Xüsusilə “Danabaş kəndinin əhvalatları” silsiləsinə daxil olan əsərlərdəki (“Eşşəyin itməkliyi” və ya “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin müəllimi”) uşaq obrazları ilə eyni məqsədi daşıyır. Lakin Əhməd və Zibanın obrazları təqdim, canlılıq, bütün sosial problem və bədii məqsədi ehtivası baxımından daha ümumiləşdirici, konkret və realdırlar. Doğrudur, Əhmədin yaşadığı zülm, Xudayar bəyin zoğal dəyənəyinin ağrısına məruz qalmaq, eşşəyindən ötrü gecə-gündüz ağlamaq, ayaqyalın yollar aşıb şəhərə getmək və s. oxucuda onun faciəvi taleyi baxımından dərin iz buraxır. Eləcə də köməksiz və məzlum Zibanın ürək göynədən faciəsi, taleyi hər bir oxucunun qəlbində silinməz kədərli izlər yaradır. Qeyd edək ki, bu obrazlar, Əhməd və Ziba surətləri özünün təbiiliyi, təsirliliyi, eləcə də qaldırdığı ciddi sosial məsələlər baxımından böyük Azərbaycan nasiri Mir Cəlalın [qeyd edək ki, bu görkəmli nasir C.Məmmədquluzadə məktəbinin ən uğurlu davamçılarından – R.Q.] “Bir gəncin manifesti” əsərinin Baharını və böyük fransız yazıçısı Viktor Hüqonun “Səfillər” əsərinin Qavroşu və Kozettasını xatırladır və onların taleləri ilə birləşir. İstər Əhməd olsun, istər Ziba, istərsə də “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Buz” əsərlərindən yaddaqalan uşaq surətləri olsun, hər şeydən əvvəl ifadə etdikləri əsas məsələ onların məşğuliyyəti, bu yaşda onların məktəbə getmələri, dərslər öyrənmələrini diqqətə çatdırmaqdır, nəinki Əhmədin eşşəkdən ötrü dəridən-qabıqdan çıxıb gözüünün yaşını töküüb ağlamağı, və yaxud “Buz” hekayəsindəki kimi küçədə daşlaşmaları və söyüşmələridir. Müəllifin ilk növbədə qaldırmaq istədiyi mətləb budur. Baxmayaraq ki, zahirdə daha çox bu uşaqların, xüsusilə Əhmədin Xudayar bəy kimi əzəzil məmurun zülmünə məruz qalması çox diqqəti cəlb edir, halbuki onun niyə diqqətdən kənarda qalması, tərbiyə və təlimdən xali olması, məktəbə getməməyi, kitab oxumamağı ondan heç də kiçik məsələ deyil və öz vacibliyini daha çox nümayiş etdirir. Əgər o məktəbə getsə idi, əlbəttə, günün eşşək minməklə keçirən biri yox, ali ideallar üçün çalışan, gələcək sınaqlara hazır olan bir şəxsiyyət-insan olacaqdı və əhəmiyyətsiz bir məsələ ilə də diqqət mərkəzinə daşınmayacaqdı. Amma, sözsüz ki, bu fikirləri tam mənasında Zibanın və onun bacılarının, “Zəlzələ” hekayəsində ortada yetim və köməksiz qalmış uşağın taleyi haqqında demək olmaz və doğru da deyil. Ədibin burada ictimai məsuliyyət, qayğı və yardımlaşma məsələsini qabartdığını qeyd edə bilərik. Belə ki, ədib “Zəlzələ” əsərində zülmün və fəlakətin nəticəsində ortada köməksiz qalan böyükklərlə bərabər ürəyi yana-yana uşaqları da təsvir edir. Ədib bu əsərində də məmur etinasızlığının ən ümumiləşmiş nümunəsini yaradır. Əsərdə təhkiyəçi ziyalı müəllim və məmurların zəlzələdən zərər çəkən insanlara, fəlakətə və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına biganə münasibətini təqdim edir: “Bahadır yüzbaşı dedi ki, burada bizim üçün bir kömək etmək yeri qalmır, çünki indi camaat dam-daşın altında qalan adamları və heyvanları söküb çıxartmağa məşğuldur. Bu da ki əli belli və kürəkli fəhlə-fühlə işidir” [Məmməd-quluzadə (a), 2004: 331]. Sənətkarı burada narahat edən məsələlərdən biri və bəlkə də başlıcası sahibsiz, yetim qalan uşağın taleyi, aqibətidir. “Ax yazıq uşaqlar”, – deyər təəssüf edən ədib mövcud cəmiyyətin ictimai etinasızlığından irəli gələn narahatlığı, sahibsiz qalan uşağın baxımsız qalacaq həyatını dərin kədərlə anır. Bu mənada, “Yaşadığı cəmiyyətin yarıtmaz idarəçiliyindən irəli gələn ictimai yardımsızlığı diqqətə çəkir, sadə, “kiçik” insanların timsalında sosial yardımlaşma üçün mənəvi zəmin olmasına baxmayaraq ictimai təsisatların, inzibati qayğının olmamasından dərin təəssüf keçirir, sahibsiz insanların, fəlakətin ortasında köməksiz qalan adamların, zərərdidələrin timsalında bu problemi aktuallaşdırır” [Qasımlı, 2012: 124-125]. Bu baxımdan, fikrimizcə, ədibin başlıca məqsədi məhz bu uşaqların taleyinə biganə münasibəti ciddi tənqid etmək və onların taleyi qarşısında məsuliyyət hissini cavabdeh qüvvələrin qarşısında qaldırmaqdan, gündəmə gətirməkdən ibarət idi. Necə ki vaxtilə görkəmli ədibin özü Sijimqulu imzalı Əli Nəzminin yazdığı bu mövzulu əsərə münasibət bildirərkən də məhz belə yazmışdı: “On səkkiz yaşında Bəşir çıxır çinar ağacına dolaşa tutsun, quşu cibinə qoyandan sonra ağacdən yıxılır, qılçası sınır. Atası gəlib oğlunun yıxılmasını gördükdə onun qılçasının sınmağının qeydinə qalmır, ancaq oğlunun cibindəki quşun əhvalını soruşur, çünki atası özü də quşbaz imiş. Bu bir neçə sətir ilə şairimiz bir bunu demək istəyir ki, on səkkiz yaşında Bəşir

gərək dərstdə ola, gərək bu yaşda məktəbi bitirməkdə və uca məktəbə daxil olmaq fikrində ola, nəinki ağaca çıxıb quş tutmaqda ola” [Məmmədquluzadə (b), 2004: 258-259]. Əlbəttə, böyük ədibin bu fikirlərini, bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, öz obrazlarının taleyi ilə də bağlı deyə bilərik. Bu mənada, ədib təkcə Əhmədləri, Pirverdiləri deyil, həm də onların taleyinə cavabdehlik daşıyan valideynləri, geniş ictimai qüvvələri təhsilə maraqsızlıqda günahlandırır, tənbeh edir. Çünki Bəşirin atası övladının təhsili ilə deyil, onun qəzaya uğramış quşu ilə maraqlanır, beləliklə də, öz laqeydliyini nümayiş etdirmiş olur.

Tənqidi realizmin görkəmli nümayəndəsi, böyük ədib C.Məmmədquluzadənin uşaq ədəbiyyatı çərçivəsində ərsəyə gətirdiyi şedevrləri içərisində qaldırdığı mühüm problem və əks etdirdiyi ciddi obrazlardan biri də “saqqallı uşaq” obrazı və problemi idi. “Saqqallı uşaq” bir tərəfdən obrazdırsa, digər tərəfdən və ən əhəmiyyətli ictimai problem olmasıdır. Ədib təkcə kiçikyaşlı uşaqların qayğı və problemlərini deyil, həm də “böyükyaşlı uşaqların”, yəni “boydan böyüyüb ağıldan hələ kiçik qalanların” qayğını da aktual problemə, ağırçəkili bir dərddə çevirir. Doğrudan da, ədibin 40-50 yaşlı obrazları olan Məhəmmədhəsən, Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmmədəli, Kəblə Əzim və b. öz məlumat dairəsi, bilik səviyyəsi, davranış üsulları, saflığı, sadəlövhliyi və s. ilə heç də uşaqlardan geri qalmırlar. Xüsusilə də, ədibin daha çox əhəmiyyət verdiyi maarif və savad səviyyəsinə, ictimai davranış formaları və tələbat həddinə görə uşaqdan heç nədə fərqlənmirlər. Hətta bəzi şeylərə görə: məsələn, Məhəmmədhəsən əmi Əhməddən, Novruzəli erməni uşağından, Usta Zeynal qardaşı uşağından, əsasən də, erməni Muğdusi Akopun uşağından, Kəblə Əzim təhkiyəçinin uşaqlarından və b. çox geri qalırlar, heç irəli də getməyiblər. Bu obrazlar boydan buğlu-saqqallı böyük kişilər olsalar da, heç də digər əqli xüsusiyyətləri, davranışları, məlumat dairələri ilə onlardan irəlidə görünmürlər. Doğrudan da, fərqi nədir ki, Əhməd də “eşşək qovalayır”, onunla az qala nəfəs alır, Məhəmmədhəsən əmi də. Hələ bəlkə Məhəmmədhəsən əmi Əhməddən daha çox uzunqulağa bağlı idi. Erməni uşağı üçün poçt qutusuna zərfi salmaq bir içimlik su kimidir. Ancaq Novruzəli heç bunu da bilmir və əminliklə demək olar ki, barmaq boyda bir erməni uşağı Novruzəli kimi “heç də uşaq olmayan” [“niyə, xan, uşaq deyiləm ki...”] ağsaqqal kişini mat-məəttəl qoyurdu. Usta Zeynal təkcə xətti ilə öyündüyü qardaşı oğlundan deyil, müasir təhsil alan, dünya işlərinin dəqiq haqq-hesabını öyrənən yarısı boyda erməni uşağından da az qala bir əsrlik geridə qalıb. Bu mənada, görkəmli ədib bu obrazları “saqqallı uşaq” adlandıraraq sələfləri və xələflərindən də ən ciddi, yaralı bir problemə toxunmuş olur. Bu baxımdan, Kəblə Əzim “saqqallı uşaq” tipikliyinə ən mükəmməl, ən əyani nümunəsidir. Kəblə Əzim öz “qurbağa oxşarı” yazıları ilə [bu işarələr piktoqrafik yazı nümunəsidir ki, ədib bunu “Əsri-maarif” əsərində “müasir” azərbaycanlının ibtidailik, primitivlik və gerilik halı olaraq təsvir edir – R.Q.] uşaqların gülüşünə səbəb olur və “saqqallı uşaqlığını” təsdiq edir. Müəllif Kəblə Əzimin timsalında ibtidai bilik və yaşamaq qabiliyyətinə malik olmayan savadsız, avam, sadə adamlara bütün nöqsan və problemləri yüklənmir, əksinə, bunları “maarifsizliyin, məktəbsizliyin” nəticəsi kimi göstərir. Necə ki özünün bu mövzuya ayrıca həsr etdiyi “Saqqallı uşaqlar” adlı məqaləsində də yazırdı ki, “iş başında olan bəzi işçilər, xidmətçilər bu hala qədər onlar üçün açılan savad məktəblərində tənbellikləri üzündən savadsızlıqlarını təsviyə etməmişlər. Həyat irəli getmiş, ...bu kimi saqqallı uşaqlar isə geri qalmışlar” [Məmmədquluzadə (b), 2004: 290]. Ədib çox maraqlı sual ilə də təsvir etdiyi bu adamların “uşaqlığının” məzmununu və mahiyyətini də üzə çəkir: “...zəmanəmizin tələbatının müqabilində bu saqqallı uşaqlarımız dayanıb dura biləcəklərimi? “ Ədib bunu da çox qəti və doğru olaraq bilirdi ki, nəinki təkcə Şura hökuməti, bütövlükdə inkişaf edən, dəyişən, mədəniləşən, elmi-texniki tərəqqi dövrü keçən həyat belə “bu savadsız işçiləri, saqqallı uşaqları özünə yaraşdıra bilməyəcəkdir” [Məmmədquluzadə (b), 2004: 291]. Bəs kimdir “saqqallı uşaqlar?” Ədib kimlər üçün bu adı kəşf edib, kimlərə işarə edib? “Mən saqqallı uşaqlar o kəslərə deyirəm ki, otuz və qırx yaşa çatıb, ancaq adlarını yazmağa acizdirlər” [Məmmədquluzadə (b), 2004: 290]. Maraqlıdır ki, sosial psixologiyada da insan yaşının üç növündən: xronoloji, sosial və psixoloji yaşdan danışılır. İnsanın yaşı xronoloji, sosial və psixoloji olmaqla müəyyənləşdirilir. Bu, sözün əsl mənasında, ədibin böyük kəşfi, dərin müşahidə-

sinin nəticəsi idi ki, sosial münasibətlərdə tələbat, maraq və davranış, bilik və məlumatına görə çoxdan həyatdan və cəmiyyətdən geri qalan insanları ədib “saqqallı uşaq” kimi təqdim və təsbit edirdi.

“İki alma” əsərində görkəmli ədib saf, təmiz niyyətli azərbaycanlı balasının kimsəsiz, köməyə ehtiyacı olan bir rus uşağına göstərdiyi mərhəmət, səxavət və qayğının müqayisəsində bu kimi uşaqlara qayğı göstərmək və onların taleyinə məsuliyyət daşıyan böyükklərin laqeydlilik, biganəlik və qayğısızlığını təqdim edir. “Burada mənim fikrim getdi yetimə pul verməməyimə və dilənçiyə pul vermək lazımdı, ya lazım deyilmi məsələsinə” [Məmmədquluzadə (a), 2004: 326] – deyən ədib “Anamın kitabı” əsərindəki intilgentlərin aclara kömək olunması məsələsini müzakirə edib kömək olunub-olunmaması kimi əhəmiyyətsiz müzakirələri, eyni zamanda bürokratiya, iclasbazlığı, cəmiyyətin yaşayış və həyatına birbaşa məsuliyyət daşıyan adamlardakı laqeydliyi kəskin surətdə tənqid edir, ictimai məsuliyyətə vətəndaş yangısı tələb edirdi. “Lal” əsərində də ədib köməyə, bir tikə çörəyə, qayğıya, sevgiyə ehtiyacı olan baxımsız uşaqları təsvir edir. Burada da böyük ədib intilgentin, mömin müsəlmanın, çinovnikin timsalında cəmiyyətin atılmışlarına, qayğıya möhtac olanlarına birbaşa məsuliyyət daşıyan insanları və sözün geniş mənasında böyük ictimai zümrələri təqdim edir, ağzı, dili olan, “dədə vay!” deyib ağlaşan qəlbisınıq uşaqların ürək göynədən sədalarını eşidən bu sağlam insanların mənəvi korluğuna, laqeydlilik və biganəliyinə, mərhəmətsizlik və qəlbidaşlığına ifşaedici nəzərlərlə baxır. Ancaq milliyyəti bəlli olmayan dilsiz-ağızsız, kar bir lalın uşaqlara olan qayğıkeşliyini, sevgi və mərhəmətini təqdim etməklə milliyyət, din tanımayan sevgiyə, mərhəmətə, humanizmə insanları dəvət edir. Adi adamdakı bu humanizmi, dərin insanpərvərliyi, sevgi və mərhəmət dolu olan bir qəlbi göstərən ədib ictimai vəzifələri ilə cəmiyyətin hər bir insanına, fərdinə məsuliyyət və qayğı daşıyan geniş ictimai zümrələrin nöqsanlarını ifşa edir. “İki alma” əsərində: “Bir dənə qırmızı alma öz-özlüyündə bir şey deyil... Amma mənəvi işlərdə bir almanın dəyəri ola bilər çox böyük olsun” [Məmmədquluzadə (a), 2004: 326], – deyən yazdığı kimi ədib hər bir ictimai məsələdə mənəvi əhəmiyyət, məna axtarır, insana məhəbbəti təlim və təbliğ edir.

Böyük ustad Mirzə Cəlillə bərabər digər sənətkarlarımız, xüsusilə M.Ə.Sabir, qeyd edildiyi kimi, məktəb və tərbiyə məsələsinin əhəmiyyətinə daha böyük həssaslıqla yanaşmışdır. Tənqidi realizmin ikinci böyük sütunu olan M.Ə.Sabir həm bir tərəfdən məktəbsizlik və təhsilsizliyin yaratdığı nöqsanları bədii hədəfə çevirməklə tənqid etmiş, digər tərəfdən də məktəbə, təhsilə çağırış etmiş, motivasiya yaratmaq əzmi göstərmişdir. Həm də tanınmış bir müəllim olan Sabir öz təcrübəsindən də çıxış edərək məktəb və təhsili xalqın gələcəyinin qarantı hesab etmişdir. Necə ki görkəmli pedaqoq-ədib M.T.Sidqi məktəbi “cəhalət dərdinin dərmanı” adlandırırdı. Vaxtilə ədib bu xüsusda da yazırdı ki “əmin oluruq ki, ...millət pişrəftinə vəsileyi-nəcat olan ruhanilərimiz, ürəfələrimiz, sərmayədarlarımız ...hər cəhətlə ən geridə qalmış cəməitiizi və məarifsizlikdən xərabəzarə dönmə vətənimizi ciddən şərfənləndirəcək olan mərtəbeyi-əqsəlkəmalə dəxi isal etdirib, istiqbalımız üçün daha parlaq vəsilələr ...sai olacaqlar” [Sabir, 2004: 190]. Sabir xüsusi şövqlə XX əsrin tələbi və ehtiyacına uyğun olaraq xalqın nəcətini məktəbdə, təhsildə görərək “Məktəb şərqisi”, “Məktəbə təğrib”, “Elmə təğrib” kimi əsərlərlə məktəbə çağırış edir, uşaqlara həvəs və maraq aşılayırdı. Onun “Məktəb uşaqlarına töhfə”, “Məktəb şagirdlərinə töhfə” kimi əsərlərində böyükklərin uşaqların təlim və tərbiyəsi yolunda vəzifələri də gündəmə gətirilirdi. “Məktəb şərqisi”ndə məktəbin malik olduğu üstünlükləri qabardaraq onu marşa çevirən ədib “Məktəb təğrib” əsərində “Get məktəbə cavanım” kimi şüarlarla səslənir, uşaqları məktəbə, elmə, maarifə səsləyirdi.

Elm öyrən, imtahan ver,

Öz fəslini nişan ver.

Qədrini bil elmü fəzlin,

Elmin yolunda can ver [Sabir, 2004, s. 109] –

deyən şair elmi, məktəbi insanın taleyi üçün ucada, zirvədə görürdü.

Elmin izzəti payidar olur,

Cəhlin nikbəti canşikar olur.

Hər kəs elm oxur, bəxtiyar olur,

Millət elm ilə bərqərar olur [Sabir, 2004: 110] deyər, “Elmə təğrib” şeirində elmin faydasını ümummilli inkişafda daha ziyadə görür və şöhrətə mindirirdi. Böyük ədib vaxtilə “Zəman nə istəyir? Amma biz?..” başlıqlı məqaləsində o dövrün aktual məsələlərini təhlil edərək bu qənaəti ifadə və ehməl edirdi ki: “o cəvanlar rahi-nicata, təriqi-səadətə dəlil, hadi ola bilir ki, oxumuş olalar, ali mədrəsələrdə təhsili-elm, təhsili-kəmalat etmiş olalar. Ana dillərindən, dinmi əmrlərindən ...kafi qədər xəbərdar olmuş olalar” [Sabir, 2004, s. 205]. Bu baxımdan böyük tənqidi realist şair M.Ə.Sabir qeyd edilən məlum fikrinin məğzinə uyğun olaraq “Oxutmuram əl çəkin”, “Dinmə, uşaqdır uşağım” və b. bu kimi əsərlərilə maarif və məktəbə olan ictimai münasibətsizliyi ciddi tənqid etmişdir. Adıgedən əsərlər dil cəhətdən də bir az fərqli təsir bağışlayırlar. C.Məmmədquluzadə dibdən-daşdan tənqidi realist olduğu üçün onun yaradıcılıq dilində fərq özünü hiss etdirmir. Onun əsərləri tənqidi realist metoda uyğun olaraq çox sadə, anlaşıqlı, xalq danışığı dilinə yaxın bir tərzdədir. Burada sadə cümlələr, danışığı sintaksisi və leksikası üstünlük təşkil edir. Yeri gələndə zarafat və yumor da bu sadə dilin imkanları və texnikası daxilində təqdim edilir. Lakin M.Ə.Sabir əsərləri haqda bunu demək olmaz. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Sabirin “Məktəb şərqişi”, “Elmə təğrib” və b. əsərlərilə “Oxutmuram əl çəkin”, “Dinmə uşaqdır uşağım” və b. əsərləri arasında məzmun-metod fərqi olduğu kimi dil-üslub fərqi də vardır. Sabirin mənzumələri, xüsusilə də “Molla Nəsrəddin”də çap edilən əsərləri, əlbəttə, “Dinmə, uşaqdır uşağım”, “Oxutmuram, əl çəkin”, “Nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan” və s. Çoxsaylı əsərlərinin dili digərlərindən fərqli olaraq tənqidi realist metoda uyğun olaraq sadəliyi, xalq danışığı dilinə yaxınlığı və texnikası etibarilə ona uyğunluğu ilə seçilir. Hətta qüdrətli şairin “Uşaq və buz”, “Yaz günləri” kimi şeirləri dil-üslub baxımından o qədər sadə və anlaşıqlıdır ki, digərlərilə müqayisə oluna bilməz. Amma, əlbəttə, bu, hər şeydən əvvəl, həmin əsərlərin hansı yaş fərqləri üçün yazıldığını da dərhal nümayiş etdirir. “Uşaq və buz”, “Yaz günləri” kimi əsərlər sırf kiçikyaşlı uşaqlar üçün yazıldığı üçün onların yaş psixologiyası və metodikasına uyğun olaraq çox sadə, anlaşıqlı bir dildə, kiçik həcmdə, oynaq templi, heca vəznində, yeddihecalı şeir şəklində yazılmışdır. Bu da şeirin həm anlaşılması, həm də rahat oxunması və mənimsənilməsi üçün ən mümkün şərait yaradır və s.

NƏTİCƏ

Beləliklə, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm istiqamətlərindən birini uşaqlar üçün əsərlər yaratmaqla bərabər uşaqların qayğısını qələmə alan əsərlər ortaya çıxarmaq idi. Bu cəhətdən tənqidi realizmin iki görkəmli nümayəndəsi və ağır sütunları olan C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin yaradıcılığında belə əsərlər çoxluq təşkil etməklə bərabər, həm də uşaq ədəbiyyatımızın ən gözəl nümunələrini təşkil edir;

Bu əsərlərin hər birində ciddi sosial məsələlər, əxlaqi-tərbiyəvi problemlər, böyük ideallar qaldırılmış, uşaqların yaş psixologiyaları nəzərə alınmaqla onların tərbiyə, təlim, mənəvi və əxlaqi məsələləri yer almışdır;

Bu əsərlərin hər birində Əhməd, Zibə və b. kimi uşaq obrazlarının timsalında uşaqların gələcək taleyi barədə nigarəncilik və qayğılar yer almış, ictimai-mənəvi nöqsanlar tənqid olunmuşdur;

Tənqidi-realist uşaq əsərləri həm yaş baxımdan uşaq olan, həm də mənəvi cəhətdən uşaq qalan adamların problemlərini ehtiva etməklə mühüm ictimai-əxlaqi məsələlər qaldırmışdır;

Tənqidi-realist uşaq əsərlərində ictimai, siyasi və mənəvi-psixoloji baxımdan uşaqlarda və uşaq kimi qalan fərdlərdə görünən nöqsan və çatışmazlıqların ortadan təlim-tərbiyə ilə qaldırılması və həyata hazırlanması məsələsi ortaya qoyulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Həbibbəyli, İ. (2007). *Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik*. Nurlan.

- Xəlil, Z. (2011). *Uşaq ədəbiyyatı*. Pedaqoji Universitetin nəşri.
- Qasımlı, R. (2012). *Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası*. Elm və təhsil.
- Məmmədquluzadə, C. (2004). *Əsərləri* (4 cildə, 1-ci cild). Öndər.
- Məmmədquluzadə, C. (2004). *Əsərləri*. (4 cildə, 4-cü cild). Öndər.
- Məmmədov, M. (1992). *Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı*. Maarif.
- Namazov, Q. (1983). *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı*. Maarif.
- Sabir, M.Ə. (2004). *Hophopnamə* (2 cildə, 2-ci cild). Şərq-Qərb.
- Yusifov, R. (2006). *Uşaq ədəbiyyatı*. Şirvan nəşr.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.05.2026

Son variant 05.06.2026